स्नायी मिताहारो गुरुदेवद्विजार्चकः । चारं चौरञ्च वर्जयेत्" पृथ्वीच० अग्निपु० । चारान्न तत्रैवोक्ताः "तिलसुद्गाढते शिम्बीः यवे गोधूमकोद्रवौ । धान्याकं देवधान्यञ्च यमीधान्यं तथैव च । खिलधान्यं तथा पथ्यं मूलं चारनवाः स्मृताः" गोधूमस्य चारत्वेऽपि उपवासानुकल्पे प्रतिप्रसवस्तत्रैव "व्रीहिषष्टिकसुद्गाश्च कलायः सतिलं पयः । श्यामाकश्चैव नीवारा गोधूमाद्या व्रते हिताः" । कुष्माण्डालाबुवार्त्ताकुपालङ्कीलोत्स्त्रिकाश्च वर्जयेत् । चतुर्भैक्षं सक्तुकणाः यावकं दधि दत्तं मधु । श्यामाकयावनीवारा यावकं मूलतत्फलम् । हविष्यं व्रतनक्षादावग्निकार्यादिके हितम् । मधुमांसं विहायान्यव्रते वा हितमीरितम्" । "चतुर्भैक्षं सक्तुकणायावकयाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरं प्रशस्तानि"मिता०गौत० । निर्णया० संग० । स्तेनहिंसकयोः सख्यम् कृत्वा स्तैन्यञ्च हिंसनम् । प्रायश्चित्तं व्रती कुर्यात् जपस्नानव्रतत्रयम् । मिथ्यावादे दिवास्वापे वह्नयोऽम्बुनिषेवणे । अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा व्रतमष्टोत्तरं शुचिः" । अतएव समर्थस्य किञ्चिद्व्रतमपि भङ्ग्या निषिद्धम् । "उपवासो यदा राम ! श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्याद्दाघाय पितृसेवित मिति" वाया० ।

अथ कर्त्तृप्रतिनिधिः स्वयमशक्तौ प्रतिनिधिनाऽपि उपवासादिव्रतं कार्यमित्याह स्कन्दपु० । "पुत्रश्च विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरन्तथा । एवमन्य एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्"गरुड़पुरा० । "भार्या भर्त्तुर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिस्तथा । असामर्थ्ये हयोस्ताभ्यां अतभङ्गो न जायते" । वराहपुराणे "पितृमातृपतिभ्रातृस्वसृगुर्वादिभूभुजाम् । अष्टार्थमुपोष्यैव स्वयञ्च फलभाग्भवेत्" ।

अत्र नि०सि०त्रिकाण्डमण्डने विशेषः "काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः । काम्येऽप्युपक्रमादूर्द्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः । न स्यात् प्रतिनिधिर्मन्त्रस्वामिदेवाग्निकर्मसु । स देशकालयोर्नास्ति नारणेरग्निरेव सा । नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित्" । ततश्च शक्तौ उपोषणादिकमनुकल्पादिना कार्यं पूजादिकं तु स्वयमसामर्थ्ये अन्येन कारयेदिति एका०त० रघु० ।

नित्यकाम्ययोरुपवासयोरयं भेदः"उपवासफलं प्रेप्सुस्त्यजेत् भक्तचतुष्टयमिति" कालमा० भारतम् "जह्याद्भक्तद्वयं नित्ये काम्ये भक्तचतुष्टयम् । सायमाद्यन्तयोर्भक्तमेकैकं मध्यमे द्वयम्" एका०त० स्मृति । अत्र सायमित्यस्य एकभोजनमात्रपरत्वम् तेन दैवात् पूर्व्वदिने दिवाऽभोजने रात्रिभोजनेऽपि न फलाप्राप्तिः "अङ्गोराद्यन्तयोरुक्तमेकैकं मध्यतो द्वयम् । उपवासफलप्रेप्सोर्वर्द्धं भक्तचतुष्टयमिति" वाराहात् ।

उपवासव्रतस्य वैधतया तत्तत्तिथेः पूज्यखण्डएव कर्त्तव्यता तन्निरूपणाय प्रतिपदमारभ्य खण्डविशेषनियमनं कालमा० दर्शितं तत्रादौ प्रतिपत्प्रकरणे यथोक्तं तदुच्यते ततो"मार्गशिरे मासि प्रतिपद्यपरेऽहनि । दद्या गुरुश्चोपवेशमहादेवं चरन्नुरुरिति" । ननु पूर्वविद्धायां शुक्लप्रतिपदि योऽयमुपवासो विहितस्तस्य संकल्पः किं प्रातः कार्यः किं वा परत्र, नाद्यः प्रातस्तदभावेन संकल्पायोगात् । अतएव बौधायनः "योयस्य विहितः कालः कर्मणस्तमुपक्रमे । तिथिर्यांऽभिमता सा तु कार्या नोपक्रमोज्झितेति" स्कन्दपुराणेऽपि "योयस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे । विद्यमानो भवेदङ्गं नोज्झितोपक्रमेण तु"(सन्धिरार्थः)। न द्वितीयः प्रातःकालस्यैव संकल्पाङ्गत्वात् तथा च स्मर्यते "प्रातः संकल्पवेद्विद्वानुपवासव्रतादिकमिति"। तथा "प्रातरारभ्य मतिमान् कुर्यान्नक्तव्रतादिकम् । नापराह्णे न मध्याह्ने पित्रोः कालौ हि तौ स्मृताविति"। अतोच्यते यथोक्तवचनबलात् प्रातरेव संकल्पः कार्यः तदानीं ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धप्रतिपद्भावेऽपि स्मृतिभिरापादितायाः प्रतिपदः सत्त्वात् अतएव देवलः "यामित्रिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः । तिथिः सा सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु" अत्र दानाध्ययनयोरुपवासादिनिखिलदैवोपलक्षणार्थत्वविवक्षया कर्मसु इति बहुवचनं निर्दिष्टम् । अत्रास्तमयात् पूर्वं मुहूर्त्तत्रयव्यापिनीं तिथिं समनुप्राप्येति व्याख्येयम् । न तु ततोऽल्पव्याप्तिर्विवक्षिता तथा सति पूर्वोत्तरवेधाभावेनोत्तरतिथेरेव ग्राह्यत्वप्रसङ्गात् तथा च त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता । "यामित्रिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीप्रियः । सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्त्ता यदा भवेदिति" । शिवरहस्यसौरपुराणयोरपि "यां प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत् स्यात्त्रिमुहूर्त्तिका । धर्म्मकृत्येषु सर्वेषु संपूर्णां तां विदुर्बुधाः" इति । वृद्धहारीतोऽपि "यस्यास्तियामवत्तमियात् सूर्य्यस्तु त्रिमुहूर्त्तकैः । यागदानजपादिभ्यस्तामेवोपक्रमेत् तिथिमिति" । ननु सातत्त्वत्रिमुहूर्त्तशुक्लप्रतिपदुपेतायां तिथौ प्रातरेव संकल्प्य प्रतिपदुपवासः कार्य इति युग्मादिवचनमाश्रित्य निर्णीतं तत्तिथिद्वये तथाऽस्तु ह्रासवृद्धौस्तु खर्वादि